

Charles B. Timmer

De kunst van het vertalen

Charles B. Timmer (1907-1991) leerde Russisch als houtinspecteur in het Oostzeegebied. Na de Tweede Wereldoorlog begon hij met Geert van Oorschot de befaamde Russische Bibliotheek, waaraan ook tal van andere vertalers deelnamen. Hij wordt wel gezien als de productiefste vertaler van Russische literatuur van de 20^e eeuw. In 1963 ontving hij voor zijn vertaling van negentiende-eeuwse Russische schrijvers de Martinus Nijhoff-prijs. Later werd hij nog bekroond met de Belle van Zuylen-prijs (1987) en de Aleida Schot-prijs (1991). Naast vertaler was Timmer ook dichter, romanschrijver en essayist. Met name voor zijn essayistisch werk verleende de Universiteit van Amsterdam hem in 1988 een eredoctoraat. 'De kunst van het vertalen' schreef hij ter gelegenheid van de boekenweek 1968, in het kader van Literatuurlijk, een serie radioprogramma's met een inventarisatie van de Nederlandse literatuur na 1960. VertaalVerhaal dankt uitgeverij Van Oorschot voor de mogelijkheid dit essay hier te publiceren.

De kunst van het vertalen

Volgens een uitgave van Unesco, de *Index Translationum* van 1962, vertaalden de Fransen in 1960 840 buitenlandse literaire werken, de Polen 404, de Britten 93 en de Nederlanders 891. Hieruit blijkt dat het vertalen van belletrise in ons land in vergelijking tot andere landen zeer intensief wordt beoefend. Des te merkwaardiger is de betrekkelijk geringe aandacht die hier te lande aan de theorie van het vertalen wordt besteed. Behalve enkele vaktijdschriften die in de loop der jaren verschenen en weer verdwenen, bestaat er geen literatuur van betekenis over het onderwerp, in tegenstelling tot bijvoorbeeld een land als Rusland, waar vaak zeer waardevolle studies op het gebied van de vertaalkunst verschijnen, waar diverse scholen en richtingen bestaan met hun eigen theorieën en waar ook de vertaalkritiek concreet en met kennis van zaken wordt beoefend.

Wat houdt het begrip literair vertalen eigenlijk in? Het eenvoudigste antwoord op deze vraag is: 'Literair vertalen betekent een stuk tekst van een ander overschrijven met dien verstande dat het in een andere taal gebeurt.' En meteen al staan wij voor een aantal moeilijkheden die de zaak heel wat minder eenvoudig maken. Want een stuk tekst overschrijven in een andere taal wil zeggen, die tekst onderwerpen aan andere grammaticale wetten, er een afwijkende syntaxis op toepassen, het houdt in met een totaal ander fonetisch systeem werken en ten slotte is het nog een zich verdiepen in de betekenis van woorden en uitdrukkingen, hun gewicht, hun aroma, de kleur die zij in de omgeving van andere woorden krijgen, hun evocatieve kracht. Wie zich hiervan rekenschap geeft begrijpt dat het zo eenvoudig klinkende 'een stuk tekst overschrijven in een andere taal' een tamelijk ingewikkelde bezigheid kan worden.

De vraag, of wij moeten spreken van een kunst van het vertalen, of misschien eerder van een wetenschap van het vertalen is niet gemakkelijk te beantwoorden. Twee vooraanstaande Amerikaanse dichters/schrijvers en tegelijk grote vertalers hebben begrepen dat beide elementen bij het vertalen een grote rol spelen. W. H. Auden, de Amerikaanse dichter, noemde het vertalen van literaire werken eens: 'That blessed combination of a poet and a scholar' en de bekende auteur Vladimir Nabokov zegt in een gedicht:

'This is my task - a poets patience
and scholiastic passion blent.'

Deze 'gezegende versmelting van dichterschap met geleerdheid' nu plaatst de vertaler dikwijls voor een bovenmenselijke opdracht. Immers, de vertaler is enerzijds veel minder vrij dan de auteur, omdat hij nu eenmaal een bepaalde, gegeven tekst moet volgen; anderzijds is hij veel vrijer, omdat hij voor het door de auteur op papier gezette woord vaak de keuze heeft uit tal van equivalenten. Beheerst de auteur een woordenschat van 10.000 woorden, dan moet de vertaler – weliswaar met behulp van batterijen van woordenboeken – wel de vijfvoudige hoeveelheid tot zijn beschikking

hebben. Wil ik bijvoorbeeld uit het Russisch de woorden ‘on obmanoel menja’ vertalen, dan kan ik kiezen uit: hij heeft mij bedrogen, hij heeft mij om de tuin geleid, hij heeft mij voor de gek gehouden, een rad voor de ogen gedraaid, bij de neus genomen, of: hij heeft mij teleurgesteld, is mij ontrouw geworden, enz. enz. De kennis omtrent het bestaan van deze voorraad equivalenten is de linguïstisch-wetenschappelijke zijde van de vertaler; het maken van een keuze uit een veelheid van mogelijkheden is zijn literair-artistieke kant. De ideale vertaler moet iemand zijn die in twee talenten uitblinkt: in zijn wetenschappelijk discipline en in zijn artistiek-creatief vermogen van het kunnen kiezen en rangschikken.

In vrijwel alle beschouwingen over literair vertalen stuit men op twee aan elkaar tegengestelde opvattingen over de methodiek, twee theorieën die in hun uitersten te omschrijven zijn als a) die van strikte letterlijkheid en b) die van de vrije benadering of herschepping. Het is duidelijk dat deze twee opvattingen omtrent wat vertalen is en moet zijn iets te maken hebben met de genoemde dualiteit van de vertaler: geleerde en dichter. De ‘geleerde’ in de vertaler zal de eis van een zo getrouw en letterlijk mogelijke vertaling laten prevaleren boven de artisticeit. Dit doet bijvoorbeeld Nabokov in zijn bekende Poesjkin-vertalingen. In een inleiding daarbij zegt hij: ‘Mijn ideaal is letterlijkheid. Daaraan heb ik het fraaie effect opgeofferd, goede smaak, modern taalgebruik en zelfs de grammatica.’ De tegenovergestelde theorie, waarin het artistieke element overweegt, wordt vertegenwoordigd door Boris Pasternak in zijn Goethe- en Shakespeare-vertalingen. Eveneens in een inleiding en verantwoording schrijft Pasternak: ‘Ik meen met velen dat een woord-voor-woord nauwkeurigheid geen garantie biedt voor een werkelijk getrouwe weergave van het origineel.’

Het is niet moeilijk aan de hand van een aantal voorbeelden de beide theorieën ad absurdum te voeren. De theorie van het woord-voor-woord vertalen wordt door Nabokov zelf tot het absurde gevoerd in zijn vertaling van Poesjkins roman in verzen *Jewgeni Onegin*, waarin de woord-voor-woord exactheid leidt tot het resultaat dat de vertaling niets meer gemeen heeft met het origineel, behalve de feitelijkheid van de inhoud. Deze methode kan ten slotte ontaarden in een mechanisch woordenboek-vertalen, wellicht zeer nuttig voor protocollen of notariële akten, maar riskant voor literaire werken. Van Adriaan Morriën stamt het aforisme: ‘Een goed vertaler zoekt het woord dat hij al kent nog eens in het woordenboek op.’ Een uitspraak die een andere Nederlandse dichter/vertaler, Ernst van Altena, relativeert door zijn aforisme: ‘Een goede vertaler is bang voor het woordenboek dat hij hanteert.’ En ook hij heeft gelijk. Zou men bijvoorbeeld de titel van een beroemde novelle van Toergenjew, *De levende relikwie* geheten, volgens het Russisch-Nederlandse woordenboek van Mironow vertalen, dan krijgt men de titel: *Levendige heiligenbeenderen*.

Maar ook de andere theorie, die van de artistieke herschepping van het origineel, heeft zijn gevaren en kan leiden tot een wilde fantasie. In de beroemde Engelse vertaling van de *Rubáiyát* van Omar Khayyám door Edward Fitzgerald bijvoorbeeld komt een zin voor als: ‘De gestalte van een engel met een schaal op de schouder’, terwijl het origineel luidt: ‘Een oude man die de kroeg uit komt rollen.’

Hiermede komen wij op het gebied van de vertaalkritiek, een in Nederland vrijwel geheel braakliggend terrein. Want van een competente vertaalkritische werkzaamheid is in het Nederlandse taalgebied niets te bespeuren. Bij het recenseren van vertaalde boeken wordt de naam van de vertaler dikwijls niet eens genoemd; zo ja, dan wordt de kritiek op de vertaling meestal afgedaan met cliché's als 'in een goed klinkende vertaling' of 'de vertaling laat te wensen over', maar van een concrete kritiek is geen sprake. Iedere vertaler maakt fouten. Dat is een axioma. Die fouten kunnen al naar gelang hun aard in verschillende rubrieken worden ingedeeld. Een grote rubriek van vertaalfouten komt voort uit het verschijnsel dat een vertaler dikwijls de vraag: 'Wat staat er eigenlijk?' onbewust omzet in: 'Wat wil ik dat er staat?' Iedere vertaler heeft wel eens te kampen met een soort angstgevoel voor de letterlijkheid. Het origineel geeft bijvoorbeeld de volgende zin: 'Chaos en geweld.' Dat is alles, drie woorden. Neen, denkt de vertaler, dat is niet genoeg en hij maakt ervan: 'Er heerste chaos en er werd geweld gepleegd.' Het resultaat is een slechte vertaling.

Een andere rubriek van vertaalfouten berust al evenzeer op een merkwaardige eigenschap van de vertaler: hij leest een woord verkeerd en klampt zich halsstarrig aan die verkeerde interpretatie vast, hoe zot het resultaat ook mag worden. Dikwijls ontstaat er in zo'n geval een hele kettingreactie van fouten. In een novelle van Pasternak bijvoorbeeld komt een passage voor, waarin een hel verlicht huis in de nacht vergeleken wordt met een komfoortje vol gloeiende kooltjes, dat tussen sneeuwverstuivingen wordt aangeblazen. De bekende Engelse vertaler uit het Russisch, George Reavy, leest of ziet in het Russische woord *kanforka* niet komfoortje, maar het woord *kamfer* en het gevolg is ruïneus: hij vergelijkt in zijn vertaling het hel verlichte huis met een nacht vol kamferballetjes die tussen sneeuwverstuivingen worden opgeblazen.

Onjuistheden in de vertaling verraden dikwijls dat de vertaler niet uit het origineel, maar uit een tussentaal heeft vertaald. Wanneer ik in een oude Nederlandse vertaling van Gogols roman *Dode zielen* lees: 'Een kamer behangen met tapijten', hoef ik nauwelijks naar de Duitse vertaling te grijpen, waar staat: 'Das Zimmer war mit Tapeten beklebt', om te ontdekken dat hier niet uit de oorspronkelijke Russische tekst is vertaald, waar de kamer gewoon met behangselpapier is behangen. In Pasternak's autobiografie *Vrijgeleide* beschrijft de auteur zijn aankomst in de Duitse universiteitsstad Marburg en vertelt dan, als hij de trein in de verte ziet wegrijden: 'Ik herinner mij dat ik de band met de rest van de wereld in de trein had achtergelaten', enz. Maar de lezer van de Duitse vertaling verneemt: 'Mir fiel ein, daß Ich meine Krawatte mit der übrigen Welt im Zug vergessen hatte', enz. De verklaring hier is dat de vertaalster uit het Engels heeft vertaald, waar het woord *tie* zowel *das* als *band* kan betekenen; de passage in het Russisch geeft geen aanleiding te vermoeden dat Pasternak in Marburg zijn *das* is kwijtgeraakt. Er bestaat een categorie vertaalfouten van een iets subtielere aard. Wanneer in een Nederlandse vertaling van Gogols *Dagboek van een krankzinnige* aan een klein Russisch ambtenaartje de woorden in de mond worden gelegd: 'Hé, zei ik tot mijzelf, nou breekt m'n klomp' – dan haalt de vertaler hier twee civilisatiegebieden door elkaar: de Rus kent de Hollandse klomp

niet, zal die term derhalve niet kunnen gebruiken en, hoe aardig de uitdrukking ook in het Nederlands klinkt, de vertaler zal er afstand van moeten doen.

Natuurlijk beperkt de vertaalkritiek zich niet tot het signaleren en catalogiseren van vertaalfouten, ook al vormen dezen er, wil er sprake zijn van een exacte en concrete kritiek, een belangrijk onderdeel van. Een doeltreffende vertaalkritiek moet zich baseren op een doordachte vertaaltheorie, op een stelsel van normen. Zolang de theoretische aspecten van het literair vertalen niet zijn belicht — en hiervan is in Nederland nauwelijks sprake — zal er ook geen effectieve vertaalkritiek bestaan. Dit heeft weer direct tot gevolg dat een groot deel van de nu verschijnende vertalingen en herdrukken van reeds bestaande vertalingen kwalitatief onder de maat zal blijven.

Daarbij komt dan nog de welbekende factor van de doorgaans nog zeer povere honorering voor de literaire vertaler, die vaak op een lager uurloon werkt dan een straatveger. Geen wonder daarom, dat de materiële onderwaardering van zijn literaire werk de vertaler soms de volgende verzuchting doet slaken, een verzuchting die tegelijk een definitie is van de vertaler in ons land en waarmee ik wil eindigen: ‘Een vertaler is per se een idealist die met alles wat hij krijgt tevreden is en zegt: “Dat is beetgenomen”.’